

Vojislav P. NIKČEVIĆ

KNJIŽEVNE STARINE BOKE I MOGUĆNOST NJIHOVE VALORIZACIJE

Boka Kotorska je tokom cijele istorije ne samo u književnom nego uopšte i u kulturnome i civilizacijskom pogledu predstavljala naš najrazvijeniji dio; kao takva stalno je Crnoj Gori služila kao »prozor u svijet«. Smještena u primorskom pojusu to je mogla postići blagodareći svojemu graničnom geopolitičkome položaju, lokaciji na samome razmeđu Istoka i Zapada. Preko nje je direktno isla granica između njih i 395. i 1054. godine. Iz nje i ostaloga crnogorskoga primorskog pojasa sveštenici i misionari iz Rima izvršili su svojevremeno najznačajniji kulturni čin — pokrštavanje, pa s tim i opismenjavanje, dukljanskih Slovena, tj. dalekih predaka Crnogoraca. Preko Boke su direktno u Crnu Goru dolazili mnogi plodonosni književni podsticaji i uticaji, tekovine zapadnoevropske kulture i civilizacije mediteranskog tipa.

Zahvaljujući ovakvom položaju i nivou razvitiča, pored izvanrednih prirodnih ljepota, Boka Kotorska danas posjeduje i brojne eksponate duhovne i materijalne kulture od neprocjenjivog turističkog značaja. Među njima važno mjesto zauzimaju i književne starine, spomenici drevne pismenosti i književnosti, ponajviše rukopisne knjige, inkunabule i stare štampane i rijetke knjige koje su stvarali Bokelji u Boki i van nje na svojem maternjem jeziku i na stranim jezicima, latinskom, talijanskome, francuskome i drugim. U istu skupinu idu i mnogi vrijedni spomenici pismenosti i stare književnosti koji su se vremenom zatekli na teritoriji Boke, a nerijetko su ih stvarali pripadnici drugih nacionalnih kultura, pa i određeni knjižni fond koji pripada opštoj ili svjetskoj književnosti. O svemu tome biće i ovdje govora, naravno, zavisno od dosadašnje istraženosti i proučenosti spomenutoga književnog nasljeđa. Uz ovo, neophodno je još napomenuti da je na području Boke, nakon zemljotresa iz godine 1979, otkriveno i drugih književnih starina, do tada nepoznatih, koje nijesam bio u mogućnosti da konsultujem stoga što još nijesu dostupne široj naučnoj javnosti u vidu kompletno sačinjenih i štampanih popisa ili kataloga.

Prema tome, na ovom mjestu pozabavici se tvorevinama najstarije književne produkcije domaćeg i stranog porijekla na tlu Boke i onima bokeškim izvan nje, što sve ima, ili pak može da ima, značaja i za turizmologiju. Dakako, posmatracu ih u prvom redu iz ugla književne istorije, filologije i lingvistike. Drugim riječima, ovdje ću pokušati da izvršim njezinu identifikaciju i valorizaciju prevashodno sa stanovišta tih nauka, a pitanja uže specijalističke ponude, turističke prezentacije iste pripadaju kvalifikovanim stručnjacima od mene — turizmolozima, muzeolozima i bibliotečkim radnicima. Svoj dio ću nastojati da uradim sintetički. Od ovoga jedino ćine izuzetak pojedini tekstovi, cija još neriješena pitanja datiranja, autorstva, lokalizacije i nacionalne atribucije zahtijevaju kompleksniji, analitički pristup.

Tako je još i u najranijem — dukljanskom periodu najstarije crnogorske kulturne prošlosti — Kotor već od početka IX stoljeća svojim kultom sv. Tripuna (uz Bar i Krajinu) bio jedan od najznačajnijih centara u kojima su se na Crnogorskem primorju začeli počeci književnoga stvaranja, osim latinske *Andreacijeve povelje* nastaleiza 809, s područja Boke Kotorske nije se sačuvao nijedan spomenik pismenosti sve do pada Duklje pod vlast Raške (1183). A na tome području odmah poslijepada 732. godine pa sve do pada pod Rašku djelovali su benediktinci kao glavni nosioci kulture i prosvjete na istočnoj obali Jadrana, koji su i tu imali svoje opatije i samostane. Sudeći po onome što se do sada zna, u njoj je bilo sedam takvih rasadnika prosvjete i kulture. Međutim, književne starine koje su u njima kao znamenitim romanskim jezgrima i uporištima katoličke crkve u tome periodu nastale, sticajem raznih okolnosti nestale su bez ikakvoga traga.

Nakon što je Zeta iz ranijega nadređenoga, u odnosu na Rašku, došla u podređeni položaj, s gubitkom političke samostalnosti u njoj dolazi i do krupnih crkveno-vjerskih, a time i do književnih, pa čak i još širih kulturnih promjena. Pošto je bila vojnički osvojena od strane Stefana Nemanje u ratu koji je trajao 5—6 godina, benediktinci u Zeti postepeno napuštaju svoja stara staništa, a na njihovo mjesto u njezino primorje dolaze drugi katolički redovnici — franjevci i dominikanci, novi tvorci i propagatori kulture i prosvjete i u Boki Kotorskoj. Danas se posigurno zna da ih je na Južni Jadran i u Albaniju zajedno doveo misionar Ivan da Pian del Carpinc (1182—1252).¹ To se dogodilo 1248. godine, kada je bio izabran za barskoga nadbiskupa i nastojao da riješi teško stanje vjernika i klera u tim krajevima i sporove između

¹ Marin Orebić, *Ivan Karpin, «Povijesti Mongola, koje nazivamo i Tartaria»*, Starine JAZU, knj. 56, Zagreb 1975, 37—107.

Barske i Dubrovačke nadbiskupije oko jurisdikcije.² U spomenutoj ratu Nemanja je porušio sve zetske primorske gradove, izuzev Kotora koji je utvrdio i u njemu smjestio jedan od svojih dvorova. Taj će grad priznati njegovu vrhovnu vlast već u januaru 1186. godine i od tada za sve vrijeme nemanjičke uprave u Zeti biće najpoznatiji književni i uopšte kulturni centar. U konickstu novonastalih promjena, treba spomenuti i prodor istočnoga pravoslavlja na južni Jadran. To je bilo godine 1219., kada je sv. Sava Nemanjić, u okviru Srpske pravoslavne crkve, na Prevlaci kod Tivta i na Stonu u primorskoj zoni osnovao prve pravoslavne episkopije. No, katoličanstvo je u njoj i dalje imalo glavnu poziciju i tokom narednih stoljeća u Boki će obje konfesije i dalje naporedno opstojati.

Za potrebe stvaranja i učvršćivanja samostalne nemanjičke države, posebno uspostavljanja njezina upravo-administrativnoga ustrojstva, te radi obrazovanja vlastitoga svešteničkog kadra za potrebe buduće autokefalne Srpske pravoslavne crkve i za širenje pravoslavlja u Boki, raška vrhovna vlast u godinama neposredno poslije dolaska Zete pod njezinu dominaciju u skriptorijumima starih benediktinskih opatija i samostana, kao onovremenim glavnim pisarnicama, organizuje obučavanje pisara i prepisivanje starih crkvenih knjiga čirilometodskog tipa, koje u nju tek počinju da pristižu iz Makedonije i Bugarske. Pisane su staroslovenskim književnim jezikom zetske redakcije, glagoljicom i čirilicom. Budući da su u prvi mah svi crnogorski primorski gradovi osim Kotora bili porušeni, benediktinski redovnici i njihovi skriptorijumi u Boki Kotorskoj imaju prvorazrednu ulogu u obavljanju cijelokupne pisarske i prepisivačke djelatnosti u još uvijek vazalnoj srpskoj državi. Takvu će ulogu zadržati sve do pojave jezičke i pravopisne reforme Save Nemanjića krajem XII vijeka. A od tada njegovom intervencijom biće prekinuti svi kontakti te vrste između primorske zone i zagorske i kontinentalne Raške iz ideoloških razloga.

² Станоје Станојевић, *Борба за самосталност католичке цркве у немањићкој држави*, СКА, Београд 1912, 94. U ovo doba benediktinci su već bili definitivno napustili svoje ranije crkve i samostane. I po Томашу Марковићу, *Историја школства и просвјете у Црној Гори*, Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије, Београд, 1969, 135—136, važan proces preorientacije školstva i prosvjete na području Duklje započeo je u drugoj polovini XII vijeka. Primorski gradovi i tada pokušavaju da zadrže svoju zapadnjačku orijentaciju i pripadnost rimskoj crkvi, pa se bore da sačuvaju autonomiju i svoje gradske ustanove i običaje. „Бенедиктинске опатије и самостан, утишни се подрикне лукањанских владара и великаша, постепено губе своју важност и итражу све мање важну улогу u просвјеђивању народа и u izdržavanju школa. Исправа поред њих, а касније мјесто њих, појављују се нова средњитка писмености и книжевног rada, уколико томе не сметају скоро непрестане борбе великаша među собом, а касније њихови ратови protiv Венеције и Турака. Улогу benediktinskih monaha i njihovih manastira postepeno preuzimaju, под заштитom i pokroviteljstvom владара iz dinastije Nemanjića i domaćih feudala, pravoslavni kaluđeri i manastiri, koji za dugo ne djeluju na području gradova i u primorskim krajevima” — završava T. Marković.

Međutim, za razliku od književnosti, u svim ostalim vrstama umjetnosti, osobito u slikarstvu, skulpturi i graditeljstvu, primorski umjetnici i majstori, naročito bokokotorski, tokom trajanja cijelog nemanjičkog perioda, vrlo snažno će djelovati na stvaranje ukupnoga raškoga umjetničkog nasljeda, svekolike srpske baštine kulture. A u književnosti će, zbog crkveno-vjerskih antagonizama, suparništva između Istočne i Zapadne crkve, proces biti obrnut. Tako se zetska redakcija, kao naša najstarija recenzija, zahvaljujući veoma povoljnim kulturno-civilizacijskim uslovima u kojima je nastala, u dvjema potonjim decenijama XII stoljeća iz Zete proširila ne samo u Hum i Bosnu nego čak i u Rašku, gdje je zacijelo oplodila formiranje raške redakcije crkvenoslovenskoga književnog jezika. Zbog toga je već od početka XIII vijeka, posredstvom djelovanja Savine reforme jezika i pravopisa, u knjigama bogoslužbene namjene, koje od vremena postojanja Srpske autokefalne crkve (1219) najviše prepisuju i propagiraju raški pravoslavni sveštenici, zetska redakcija čak i u samoj Zeti umnogome bila potisnuta od strane novije raške redakcije. U tome se, između ostalog, ogleda kulturna hegemonija Raške nad Zetom u vrijeme trajanja nemanjičke uprave u njoj u periodu od nešto više od sto i sedamdeset godina.

U skladu s prikazanim konturama nastanka i razvitka najstarije pismenosti i književnosti istočnoevropskoga cirilometodskog smjera i opredjeljenja u Zeti s kraja XII stoljeća, sve istorijske, jezičke, grafijske, paleografske, pravopisne i likovnoumjetničke činjenice govore da je u Kotoru od 1186. do 1190. godine saradnjom zetskoga pisara Varsameleona i raškog dijaka Gligorija s glagoljskoga predloška, po svoj prilogi ohridskog porijekla, zetskom (crnogorskom) i jekavskom i samo malim dijelom raškom (srpskom) ekavskom redakcijom prepisano i brojnim ornamentima izvanredne umjetničke ljepote ukrašeno nadaleko čuveno *Miroslavljevo jevanđelje*. Kako će o njemu biti potanko govora u posebnoj studiji, ovom prilikom će kazati da nema nijedne lokacije u Zeti, Humu, Bosni, Raškoj ili na bilo kojem drugome prostoru koja kao Kotor može pomiriti brojne heterogene elemente istočne i zapadne provenijencije, i jekavskoga i ekavskog izgovora u tome najstarijem sačuvanome monumentalnom ciriličkom spomeniku srednjovjekovne crnogorske i srpske kulture.

Otpriklike u isto doba kad i *Miroslavljevo jevanđelje*, vjerovatno u Boki Kotorskoj, prepisano je i glagoljsko *Marijinsko jevanđelje*. Na Zetu kao sigurnu lokalizaciju njegova prijepisa tek poslije godine 1183. upućuje nekoliko crnogorskih jezičkih specifičnosti u vokabularu toga jevanđelja, koje se ne srijeću u drugim slovenskim kodeksima iz ranog srednjeg vijeka. A na bokokotorsko područje kao na još užu moguću sredinu nastanka prepisanog teksta istog spomenika upućuje latinsko slovo *R*, koje se u njemu takođe nalazi. Ovaj spomenik je, na temelju njegove navodno velike arhaičnosti,

sve do sada mahom datiran u drugu polovinu X ili najdocnije u prvu polovinu XI stoljeća. No, različito od takvoga datiranja, ja sam opet u jednoj još uvijek neobjavljenoj studiji o crnogorsko-makedonskim književnim vezama u srednjem vijeku nizom podataka lingvističke i filološke naravi pokazao da je starina *Marijinskoga jevanđelja* fiktivna. Ovo zbog toga što mu je bio vrlo star predložak pa su arhaični elementi iz njega ušli i u prijepis i zaveli istraživače da ga datiraju ranije. Vrijeme njegova prepisivanja otkrivaju novi elementi koji, u stvari, kontrastiraju arhaičnim. A njih nije malo i među njima ima i jezičkih crta koje su smatrane omaškama grafijskoga karaktera.

Ne isključuje se mogućnost da i među ostalim spomenicima, za koje se drži ili pretpostavlja da su prepisani u posljednjim dvjema decenijama XII vijeka u Zeti a nijesu datirani i ne posjeduju označenu lokalizaciju, postoje i drugi glagoljski ili cirilički rukopisi koji su mogli biti ispisani u Kotoru li u nekoj drugoj bokeškoj katoličkoj pisarnici. U takve starine spadaju dva glagoljska spomenika — *Grškovićev odlomak apostola* i *Kločev glagoljaš*. Isto tako ima i starih slovenskih kodeksa nastalih u to isto vrijeme izvan Zete čije su tekstove, pored ostalih, ispisivali i primorski pisari, među kojima je takođe moglo biti i bokokotorskih prepisivača. Takvo je *Stefanovo* (tzv. »*Vukanovo*«) jevanđelje, koje je prepisano u Raškoj u periodu od 1196. do 1201. godine, takođe zajedničkim radom raških i zetskih pisara.³

S obzirom na to da između navedenih rukopisnih knjiga jedino nijesu pobliže raspravljena pitanja datiranja i lokacije *Kločeva glagoljaša*, u ovome referatu potrebno se zadržati i na tim pitanjima. Još od ranije se polazilo da je izvorni tekst toga glagoljaša prepisan na hrvatskome terenu. Tako dr Josip Hamm tvrdi da najstariji konkretni glagoljski spomenik koji je do nas došao i za koji se sa sigurnošću može reći da je nastao na hrvatskome području jeste *Clozov homilijar*, poznat u nauci od Kopitarovih vremena (1836) kao *Glagolita Clozianus* (*Kločev glagoljaš*). Prepisan je s mnogo starijega predloška u drugoj polovini X stoljeća te sadrži neke odlike koje će se u XI vijeku dalje razviti i postati značajne za tzv. hrvatsku redakciju staroslovenskih spomenika. To su: sporadično zamjenjivanje nazalnog φ s u (*mucē* uz *mocē*, *muķy* uz *moky*, *druguij* prema *drugoj*) i y sa i (*pokrivaše*, *slišę* mjesto *pokryvaše*, *slyše*), od dvaju poluglasa davanje prednosti tvrdom znaku (č̊to, r̊ci, kr̊st̊, m̊zda mjesto č̊to, r̊ci, kr̊st̊, m̊zda), u aoristu (pr̊edast̊, v̊edast̊, gdje bismo očekivali *préda*, *v̊eda*), zatim grafijske tendencije za uglastim oblikovanjem glagoljskih slova i napokon pisanje ispod retka (a ne između retka ili iznad retka). *Clozov homilijar* se jedini od hrvatskih spomenika (uz *Mari-*

³ Josip Vrana, *Vukanovo evangelje*, Beograd 1967.

jinsko jevanđelje) ubraja u kanon spisa na kojima se zasniva naše poznavanje staroslovenskog jezika.⁴ Prof Hamm i na drugome mjestu izjavljuje da je Kločev glagoljaš prepisan na hrvatskom području. Mišljenja je da to⁵ pokazuju zamjenjivanja *o* — *u*, *y* — *i* i dr. Osim toga, za nj je karakteristična i česta zamjena *ь* > *ъ* iza palatala (*ć*, *ž*, *š*, *št*, *žd*), a to je glasovna pojava s kojom se i inače susrijećemo na našemu području (isp. takođe *ahće*, *ljudće*, *siję* i sl., gdje *ь* ne prelazi u *i*).⁶

Pavle Ivić piše da među najstarijim slovenskim jezičkim spomenicima za koje se, s manje ili više izvjesnosti, pretpostavlja da su nastali na tlu našega jezika, nalazimo dva crkvena štiva prepisana glagoljicom krajem X ili u prvoj polovini XI vijeka: *Marijinsko jevanđelje* i *Kločev glagoljaš* iz hrvatskih čakavskih predjela. Riječ je o tekstovima koji su prepisivani često i na mnogim stranama, a samo izvjesne jezičke pojedinosti sugeriraju da su pred nama prijepisi izvršeni na našemu zemljишtu.⁷ A Petar Dordić veli: „Из староцрквнословенског периода потичу два глагољска споменика која су писана на српскохрватском подручју. То су *Маријино јеванђеље* и *Клоцов зборник*. Најважнија језичка особина која открива стничко порекло писара тих споменика јесте спорадична замена носнога самогласника *о* самогласником *у*, и обратно... Релевантне језичке особине и, нарочито, историјат *Клоцова зборника*, везују тај споменик за чакавско хrvatsko подручје“.⁸

U naslojanju da prikaže paleografske, grafijske i jezičke osobine najstarijih hrvatskih glagoljskih spomenika od XI do početka XIV vijeka, dr Josip Vrana kaže da *Marijinsko jevanđelje* i *Kločev glagoljaš* zauzimaju vidno mjesto među najstarijim spomenicima staroslovenske književnosti. *Marijinsko četvororjevanđelje* povezano je s hrvatskim glagoljskim područjem Vatroslav Jagić,⁹ a *Kločev glagoljaš Vondrák*¹⁰ na osnovu nekih grafijskih (prema njihovom mišljenju jezičkih) osobina, koje su oni smatrali hrvatizmima. To su, uglavnom, miješanje grafema *о* — *u* i *y* — *i*. Ovo miješanje ocijenila su oba naučnika kao posljedicu glasovne zamjene *о* > *u*

⁴ Josip Hamm, II, *Književni jezik. A) Književni jezik na osnovi staroslovenskog jezika, Enciklopedija Jugoslavije*, 4, Hil-Jugos, Izdanje i naklada Leksikografskog zavoda FNRJ, Zagreb MCMLX, 514.

⁵ Prema Dostálovu izdanju *Clozianus. Staroslovenský zborník tridentský a innsbrucký*, Prag 1959.

⁶ Josip Hamm, *Staroslavenska čítanka*, Školska knjiga, Zagreb 1960, 35.

⁷ Pavle Ivić, *Српски книжевни језик*, СКЗ, коло LXIV, књига 429, Београд 1971, 111.

⁸ Petar Borović, *Старословенски језик*, Матица srpska, Нови Сад, 1975, 220—221.

⁹ V. Jagić, *Quatuor evangeliorum versionis paleoslovenicae Codex Marianus glagoliticus*, Berlin 1883, 410, 423—425.

¹⁰ V. Vondrák, *Glagolita Clozán*, Praha 1893, 5.

i $u > i$, a to se, po njihovome mišljenju, dogodilo na hrvatskome jezičkom području. Ali za spomenuto miješanje grafema treba tražiti drugo tumačenje, grafijsko, a nipošto lingvističko.

Prije svega, Vrana dalje ukazuje na one grafijske, paleografske i jezičke osobine koje upućuju na pretpostavku da su oba spomenika nastala na bugarsko-makedonskom području. Njihovo je pismo obla, tzv. bugarsko-makedonska glagoljica, a od pisma *Kijevskih listića* razlikuju se u tome što se u njemu pod uticajem grčke unci-jale, gotovo sasvim zatrla jedna od glavnih osobina najstarijega Konstantinova pisma, a to je razlikovanje slova po njihovoj jedno-stepenosti, dvostepenosti i trostepenosti. U *Kločevome glagoljašu* se doduše slova pišu ispod linije kao u *Kijevskim listićima*, ali su uglavnom iste veličine. Vondrak u pismu ovoga spomenika vidi zametak kasnijega uglastog duktusa hrvatske glagoljice, ali to podsjećanje na uglatost može isto tako biti ostatak najstarijega Konstantinova pisma. Na tu pretpostavku upućuje i jedna važna grafijska osobina, po kojoj je *Kločev glagoljaš* među staroslovenskim spomenicima takođe najbliži *Kijevskim listićima*, a to je najbolje čuvanje slova *i* kao jednočlanog grafema i u dvočlanim nizovima vokal + *i*.

Od jezičkih osobina zajedničkih *Marijinskome jevanđelju*, *Kločevu glagoljašu* i ostalim staroslovenskim spomenicima s bugarsko-makedonskog područja Vrana spominje samo dvije. Te se glasovne promjene sastoje u tome da su poslijе ispadanja reduciranih vokala *z* i *z* stvorene nove konsonantske grupe u kojima su pojedini konsonanti izgubili svoju palatalnost ili dobili novu, pa je čitava grupa postala nepalatalna ili palatalna, prema tome kakav je bio posljednji konsonant. Ova promjena inicirala je depalatalizaciju konsonanata ispred većine prednjih vokala, koja je sprovedena u svim južnoslovenskim jezicima, a djelimično i u češkome jeziku. Druga jezička pojava, zajednička *Marijinskome jevanđelju* i *Kločevu glagoljašu*, jeste tzv. vokalizacija jerova u jakome položaju, tj. zamjena *z > o* i *z > e*. Do takve zamjene reduciranih vokala dolazi samo na makedonskom (i ruskom) jezičkom području, pa nema nikakve sumnje da su oba spomenika nastala na tome području. Spomenuti naučnici i ne poriču njihovo makedonsko porijeklo, nego samo na bazi navedenih »hrvatizama« tvrde da je njihov posljednji prijepis načinjen na hrvatskome jezičkom području. Vrana misli da spomenuto miješanje grafema *o — u* i *y — i* ne uključuje u sebi i glasovnu promjenu *o > u* i *y > i*, već se može protumačiti grafijski.

Najprije, ne postoji mogućnost da se druga glasovna promjena, tj. zamjena vokala *v* vokalom *i* na hrvatskome glagoljskom području izvrši u vrijeme kada su *Marijinsko jevanđelje* i *Kločev glagoljaš* prepisani, tj. na prijelazu iz X u XI stoljeće. U srpskim i hrvatskim cirilskim i glagoljskim spomenicima, za koje znamo da su nastali potkraj XII vijeka (*Vukanovo* i *Miroslavljevo jevanđelje*,

Kulinova isprava iz godine 1189. i *Grškovićev odlomak apostola* još je u vijek dobro sačuvan fonem *y*, jer se gotovo isključivo piše grafemom *ъ* (u *Grškovićevu odlomku* *ъу*). U dubrovačkim prijepisima *Kulinove isprave* iz početka XIII vijeka već dolazi do miješanja grafema *y* i *i*, a takvo je stanje vjerovatno i u *Baščanskoj ploči*, koja je isklesana na prijelazu iz XI u XII stoljeće. Posljednji slučaj upućuje dodušće na pretpostavku da je u primorskim krajevima, u kojima je hrvatsko stanovništvo bilo izmiješano s romanskim (koje nije poznavalo fonem *y*), do glasovne zamjene *y* > *i* došlo ranije nego u unutrašnjosti, ali je malo vjerovatno da se to dogodilo već potkraj X ili na početku XI vijeka. Prema spomenutim podacima, ta se promjena u primorskim područjima našega jezika izvršila tek u drugoj polovini XI stoljeća, a u unutrašnjosti pedeset do sto godina poznije. Prva promjena, tj. zamjena nazala *ø* oralnim vokalom *u*, vjerovatno se izvršila pedesetak godina prije prve, tj. u primorskim krajevima već u prvoj polovini XI stoljeća, a u unutrašnjosti najranije u drugoj polovini XI stoljeća ili tek u prvoj polovini XII stoljeća. Na takvu pretpostavku upućuje činjenica da u spomenutim ciriličkim i glagoljskim spomenicima dolaze grafemi za vokale *ø* i *e*, ali više nemaju pravobitne fonetske vrijednosti, nego se njima označavaju vokali *u* i *e*.

Za spomenutu zamjenu grafema *ø* — *u* i *y* — *i* u *Marijinskom jevanđelju* i *Kločevu glagoljašu* i ne treba, po mišljenju Vrane, tražiti jezičke razloge, jer se veoma lijepo može objasniti grafijski. Poznato je da su u glagoljici oba grafema *ø* i *u* dvočlani i da je njihova prva polovina grafem *o*. Grafem *y* takođe je dvočlan, a njegova druga polovina jednaka je grafemu *:* (ili *u*). Nije dakle ništa neobično ako je pisar u brzini ili zbog nepažnje kod spomenutih grafema, kojih je u predlošcima dva spomenika bilo na hiljade, pročitao samo jednu polovinu, a drugu dodao ili izostavio prema vlastitom nahođenju. Da se tako uistinu dogodilo, možemo se uvjeriti analizom čitavoga materijala, koji nam u tu svrhu pružaju *Marijinsko jevanđelje* i *Kločev glagoljaš*.

Nakon što je razmotrio primjere koji dolaze u *Marijinskom jevanđelju*, dr Vrana upozorava da je u *Kločevu glagoljašu* kod zamjene grafema *ø* — *u* i *y* — *i* situacija malo drugačija nego u prvom spomeniku, ali se može protumačiti na isti način. U drugome spomeniku dolazi samo jedan primjer u kojem se piše *ø* umjesto *u*, a desetak primjera u kojima se piše *u* umjesto *ø*. To bi samo po sebi bio dovoljan razlog za fonetsku zamjenu *ø* > *u* kad pored toga ne bi bilo sedam primjera *s* umjesto *y*, četiri primjera *s* *y* umjesto *i*, pet primjera *s* *ъ* umjesto *ъи*, desetak primjera *s* *o* umjesto *ou*, dva primjera *s* *ou* umjesto *o* i još nekih drugih zamjena grafema. Vrana smatra kako je očito da se i ovdje radi o zabuni pisara, koji je u brzini ili zbog nečitljivosti predloška krivo pročitao spomenute primjere.

Dr Vrana na kraju izvodi i zaključak: »Iz svega, što je u ovoj glavi izneseno, jasno je, da stsl. spomenici Mar i Cloz nisu prepisani na hrv. glag. području. Njihovo pismo i grafička nisu ni u kakvoj direktnoj vezi s postankom i kasnijim razvitkom pisama i grafičke spomenika, čije je hrv. glag. podrijetlo nesumnjivo, a njihovi su hrvatizmi prividni. U to će nas uvjeriti paleografska, grafička i jezična analiza najstarijih hrv. glag. spomenika.«¹¹

Dr Svetozar Nikolić ističe da nijedan kanonski staroslovenski rukopis nije datiran, tj. nema u njima nikakvih zapisa o vremenu pisanja, a takođe nema pomena ni o mjestu gdje su pisani. U nedostatku spoljašnjih oznaka — vrijeme i mjesto nastanka pojedinih spomenika po Nikoliću se može tek približno utvrditi na bazi unutrašnjih kriterijuma: paleografskih i jezičkih, što je često sporno. Daje i osnovne podatke o *Kločevu zborniku* (Kl.), koji ima svega 14 pergamentnih listova, što čine odlomak nekada velikog zbornika propovijedi. Ranije je bio svojina Parisa Kloca, po kome je i dobio ime, a danas se 12 listova čuvaju u Tridentu (Italija) i 2 lista u Ferdinandovom muzeju u Inzbruку (Austrija). Inače, najbolje mu je treće izdanje, koje je priredio Antonin Dostál pod naslovom *Clozianus* (Pragae, 1959).¹²

Polazeći od maloprije citiranoga Vranina zaključka, ja sam prije nekoliko godina izrekao hipotezu kako može biti da je i *Kločev glagoljaš* takođe prepisan u Zeti krajem XII vijeka. Uz to sam još napisao da, ako nije nastao u Hrvatskoj i Bosni, drugdje nije imao gdje biti prepisan osim u Zeti, jer se glagoljica, ne računajući Makedoniju, na jugoslovenskome području jedino upotrebljavala u Hrvatskoj, Bosni i u Zeti za vrijeme Nemanjića, Balšića i Crnojevića (Hum je poslije 1042. godine određeno vrijeme bio oblast u sastavu Duklje, odnosno Zete).¹³

Iako između *Marijinskoga jevanđelja* i *Kločeva glagoljaša* postoje neke razlike u podacima, oni ipak imaju najvažnije zajedničke glasovne crte po kojima ih autori tretiraju kao spomenike nastale na istom geografskom prostoru i u isto vrijeme. Iz izloženoga jasno proizilazi da Vrana, zaveden krivim dosadašnjim ranim datiranjem oba kodeksa i samo navodno grafičkim a ne i lingvističkim izmjenama u njima, ne razlikuje promjene koje su se dogodile u njihovim drevnim izvornicima na makedonsko-bugarskom tlu od izmjena nastalih u njihovim potonjim prijepisima na našem području. U kategoriju prvih inovacija naslijedjenih iz ranijih starih predložaka svakako idu glasovne promjene koje stoje u vezi

¹¹ Josip Vrana, *Najstariji hrvatski glagoljski evanđelistar*, Srpska akademija nauka i umjetnosti, Posebna izdanja, knjiga CDLXXXIV, Odjeljenje jezika i književnosti, knjiga 24, Beograd 1975, 13—16.

¹² Светозар Николић, *Старословенски језик*, друго издање, Београд 1981, 22—23.

¹³ Др Војислав Ћипчевић, *Персонализација старије црногорске књижевности*, Зборник радова професора и сарадника Наставничког факултета у Никшићу, бг. 5—6, Никшић 1982, 289—290, пар. 29.

s ispadanjem reduciranih vokala *ɛ* i *ɛ̄*, zamjena *ɛ* > *o* i *ɛ̄* > *e*, tip oblike bugarsko-makedonske glagoljice i čuvanje slova *t* kao jednočlanoga grafema i u dvočlanim nizovima vokal + *tb*.

Na područje Boke, kao na centralnu regiju u kojoj se u prvim decenijama nemanjićke uprave najviše prepisuju još od vremena nastanka hrišanstva latiničke i poslije godine 1183. nove glagoljske i ciriličke bogoslužbene knjige, upućuje sigurno najstariji locirani spomenik crnogorske provenijencije — cirilska *Ilovička krmčija* iz 1262. godine. Kao što joj samo ime kaže, nastao je po nalogu zetskog episkopa Neofita za manastir sv. Arhanđela u Ilovici, na Prevlaci (Tumbi), pri istočnoj obali Tivatskog zaliva, gdje se tada nalazilo sjedište zetske eparhije. Taj zbornik crkvenog i građanskog prava (nomokanon) napisao je neki Bogdan. Rukopis mu se sada nalazi u Arhivu Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti (II s. 9, Mihan. 26) u Zagrebu. Pisan je na 400 pergamentnih listova veličine 31 x 24 cm, s tim što mu danas više listova nedostaje. Pismo je ustavno, s oblicima slova tipičnim za sredinu XIII vijeka, ali s nekim promjenama u toku pisanja koje su davale povoda na pomisao da su ga ispisivala dvojica pisara. U paleografskom pogledu pažnju privlače zapisi i glose pisara, dati brzopisom s oblicima kancelarijske minuskule iz sredine XIII stoljeća. Međutim, jezik *Ilovičke krmčije* stvara izvjesne probleme. Premda se drži da joj je „srpska redakcija u osnovi neosporna, u tekstu ovog rukopisa janjaču se izvjesna rukška obilježja, i to sistematski“,¹⁴ Srpskom redakcijom je zaista pisana pod uslovom da joj je osnovni tekst prepisivao Srbin — ekavac, a ukoliko ga je ispisivao Zečanin — i jekavac, onda je u osnovi njezina teksta zetska redakcija. To ipak treba preispitati i provjeriti.

Važno je još istaći da je u koricama *Ilovičke krmčije* nađen zalipljen i glagoljski *Mihanovićev odlomak apostola* s početka XIII stoljeća. On je, isto kao i *Grškovićev odlomak apostola*, bio namijenjen Istočnoj crkvi i oba su, poput *Kločeva glagoljaša*, bila pisana prijelaznim oblikom između starije oblike staroslovenske (makedonsko-bugarske) i mlađe uglaste ili hrvatske glagoljice.¹⁵ Ovo nedvosmisleno dokazuje da se glagoljica na razmeđu XII i XIII stoljeća upotrebljava u Boki, odnosno srednjovjekovnoj Zeti za vrijeme vladavine Nemanjića. Ovako konkretnizovanu potvrdu za glagoljicu i cirilicu nema nijedna oblast, niti pak kraj u njoj, toga vremena.

Svojevremeno sam izrekao i tvrdnju da će se, osim navedenih spomenika, u toku trajanja poznoga srednjeg vijeka, za potre-

¹⁴ Dr. Dimitrije Bogdanović, *Ilotska krmčija u Istoriji Crne Gore*, knjiga druga. Od kraja XII do kraja XV vijeka, tom prvi, Crna Gora u doba Nemanjića. Redakcija za Istoriju Crne Gore, Titograd 1970, 108.

¹⁵ D. (alibor) Brozović, *Crnogorci*, II. Jezik, Enciklopedija Jugoslavije, 3, Crn — D, Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, Zagreb 1984, 60.

be svjetovnog opštenja, za pismeno kontaktiranje sa susjednim državama i oblastima, u spisima poslovne i službene upotrebe, u raznim ispravama i dokumentima (poveljama, zapiskima, natpisima), u Zeti upotrebljavati narodni jezik, cirilica i latinica.¹⁶ Cirilički dio takvog materijala do sada je dokumentovan dovoljnim brojem primjera, ali se to ne može kazati i za njegov latinički dio. Čak je, kako za Boku tako i za cijelo Crnogorsko primorje, u tome istome periodu i knjižni fond latinskih bogoslužbenih rukopisnih knjiga takođe vrlo oskudan. Zato se u vezi s njima i nameću dileme i pitanja: da su možda kao suparničke bile dosta rijetke uslijed mnogo većeg prisustva istočnopravoslavnih liturgijskih knjiga koje je, u sklopu opšte političke, crkveno-vjerske i kulturne hegemonije Raske u Zeti, forsirala Srpska pravoslavna crkva na štetu zapadno-katoličkih ili su, pak, i tada postojale, ali se do danas nijesu sačuvale, a može biti da su ostale nepoznate, još uvjek neotkrivene.

U prikazanim okolnostima, dragocjeni su podaci koje donosi istoričar likovnih umjetnosti dr Rajko Vujičić o jednom zapisu i dva natpisa u Boki Kotorskoj. On je objavio dio sačuvanog zapisa na slici sv. Hristoforu na pročelju crkve sv. Ane u Kotoru. U stvari, to je cirilicom ispisana krupnim karmin slovima na plavoj pozadini signatura: „... XPHICTOBOPЬ“. Na temelju njezine paleografske odlike s prilično sigurnosti pretpostavlja da se njen slikar spustio u Kotor iz zetsko-zahumskog zaleđa. Tu mogućnost potkrepljuje još i neobična zamjena fonema *Φ* u *B* (»Hristovor« umjesto »Hristofor«) — kako je to čest slučaj u crnogorsko-hercegovačkim dijalektima područjima. Zbog fragmentarnosti freske teško je odrediti vrijeme njezinog nastanka. Ipak, naglašena balkansko-vizantijska ikonografija i cirilička signatura upućuju na vrijeme kada je Kotor kao »kraljev grad« bio najčvršćim nitima povezan sa svojim prirodnim zaleđem. To je, svakako, bilo vrijeme vladavine cara Dušana, tj. kraj prve polovine XIV stoljeća. Tada dolazi do prosperiteta kotorskog pomorstva, trgovine i zanatstva.¹⁷

Posebnu zanimljivost predstavljaju molbeni latinički natpisi ispod sv. Katarine i sv. Martina na zidu u crkvi sv. Ane u Kotoru iz pete decenije XV stoljeća. Na žalost, prvi je natpis do te mjeru oštećen da se ne može sa sigurnošću rekonstruirati. Od njega je čitljivo: »S(V)... KATAR... MOLI SA RABU TV(OIU)... TA«. Na sreću, drugi natpis je sasvim dobro očuvan i čitljiv. On glasi: »† SVETI MRATINE MOLI SA RABU TVOIU MARUSU«. Ne ulazeci u šira lingvistička i paleografska razmatranja, dr Vujičić s pravom

¹⁶ Dr Bojislav Nikčević, *Periođizacija crkve i crkvene umjetnosti*, 289—290.

¹⁷ Rajko Vujičić, *Freske s likom sv. Hristofora na pročelju crkve sv. Ane u Kotoru*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, 24, Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture u Splitu, Split 1984, 39—43.

zaključuje: »Ovdje je najinteresantnije to što su navedeni tekstovi ispisani na slovenskom jeziku. Donatori se, dakle, svojim molbama za posredovanje obraćaju izabranim svetiteljima na svom narodnom jeziku, a ne na latinskom kako bi se očekivalo. Sama ta činjenica da se na zidu jedne ugledne katoličke crkve usred starog grada Kotora ispiše tekst na slovenskom jeziku — i to na istaknutom mjestu oltara — govori veoma mnogo. To je, prije svega, dokaz da je upotreba narodnog jezika u samome Kotoru, a analogno i u drugim gradovima Primorja, bila u to doba zastupljenija nego što se to obično misli. Time se efektno negira poznata talijanska izreka, kako se u našim primorskim gradovima u srednjem vijeku 'pisalo latinski, govorilo talijanski, a slušalo slovenski'. Da se tu, ipak, nije samo slušalo, već govorilo i pisalo na narodnom jeziku govore novootkriveni natpisi o kojima je ovdje riječ, kao i arhivski pomeni knjiga na slovenskom jeziku".¹⁸

Budući da su u literaturi poznate književne starine s područja Boke, posebno od vremena nastanka humanizma i renesanse,¹⁹ već

¹⁸ Rajko Vujičić, *O novootkrivenim freskama u crkvi sv. Ane u Kotoru*, Boka, br. 15—16, Herceg-Novi 1984, 433—434. Na istome mjestu, nap. 22, dr Vujičić donosi i podatke o tim pomenima. Tako se u zaostavštini Rose, žene Marinka Jaketića, 20. 5. 1451. godine nabraja, pored ostalih stvari, i jedna knjiga na slovenskom jeziku (»liber unus skriptus in Scavo«) — IAK, SN — X, 898. D. Medaković, *Prilozi za istoriju kulture u Boki Kotorskoj*, Spomenik SAN, CV, 20. Jedan rukopis na narodnom jeziku — *Regula sesur Sveti Cilare* — pronašao je u Kotoru don Niko Luković (Glas Boke, br. 77 od 26. maja 1934). Vujačić na kraju dodaje da mu nije bilo moguće doznati gdje se taj rukopis danas nalazi. Ar Radoslav Rottković, *Andrija Paletti u Kotoranu*, Počajna, Titograd, 12. IV 1986, 12. pokazuje da je Nikola Mainjanin, Kotoranin, bio diplomat i ratnik, branilac glagoljice, inicijator štampanja knjiga na našoj obali Jadrana, koji je kratko vrijeme biskupovao u Modrušu (Hrvatska), slovenski rodoljub i uticajna ličnost od papinoga velikog povjerenja. On je između 1461. i 1470. godine pisao modruškom kaptolu da mu se smučuje srce i muči utroba zbog nekog čovjeka, svakako uticajnog, koji tvrdi da »od crkve katoličanske« nije potvrđena liturgijska upotreba slovenskog jezika (»našega jezika otačaskoga«), dodajući da ono što je potvrđeno praksom kroz toliko stoljeća nema potrebe ni za kakvim papirima i bulama.

¹⁹ Radoslav Rottković, *Pisana književnost*, Enciklopedija Jugoslavije, 3. Crn — Đ. 129—130, na početku nastanka i razvoja stare crnogorske književnosti ima dva perioda: *Srednji vijek* (od početka IX do kraja XV stoljeća) i *Humanizam i renesansa* (od početka XIV do kraja XVI stoljeća). U mojoj već spominjanoj *Periodizaciji stare crnogorske književnosti*, 275—304, isto se vrijeme dijeli na tri razdoblja: 1. *Književnost dukljanskog perioda* (IX—XII vijek); 2. *Književnost zetskog perioda* (1183. do oko 1360) i 3. *Književnost epohe humanizma i renesanse* (XIV—XVI vijek). Crnogorsku srednjovjekovnu književnost ovako sam podijelio stoga što smatram da njezini proizvodi iz dukljanskog i zetskog razdoblja ne mogu činiti isti period jer su tipološki različiti; nastali su kao produksi dviju antagonističkih kultura i civilizacija: zapadnoevropske i istočnoevropske. A periodizacijski pojavi *Srednji vijek* izbjegao sam zbog toga što se s njim vremenski poklapa period *Humanizma i renesanse*.

uključene u preglede crnogorske ustnene i pisane literature,²⁰ u daljem izlaganju biće najviše govora o bokokotorskim tvorevinama koje uopšte nijesu, ili su samo u nedovoljnoj mjeri, obuhvaćene tim pregledima i o starom knjižnom fondu što je u minulim vjekovima cirkulisao na teritoriji Boke. Neophodno je i ovdje ukazati na činjenicu da je Kotor, pogotovo od vremena pojave humanizma i renesanse početkom XIV vijeka, čak i u još većoj mjeri nego nakon godine 1186, pošto nije bio strušen poput ostalih zetskih primorskih gradova u doba Nemanje, »mogao da preuzme onu ulogu koju je ranije imao Bar. Bio je središte književnog rada sve do XIX st., kada to postaje Cetinje«.²¹

Kao što je poznato, epohi humanizma i renesanse pripada i Bokelj Andrija Paltašić, prvi jugoslovenski štampar, što nije slučajno. Rođen je u Kotoru oko 1450. godine, a po svoj prilici umro u Veneciji. Tamo se je bavio štamparstvom u drugoj polovini XV stoljeća. To je učio kod »nekog istaknutog mletačkog majstora — tipografa«. Knjige koje je Paltašić izdao »svojom izradom i estetskim izgledom« spadaju u »najuspjeliće proizvode venecijanskog štamparstva 80-tih godina XV stoljeća«. Koliko se do sada zna, prvu inkunabulu je štampao 1476, a posljednju 1499. godine. Objavio je *Bibliju* i druge crkvene obredne knjige na talijanskom jeziku. Većinom je izdavao djela grčkih i rimskih pisaca. Ponekog autora štampao je i po nekoliko puta. Danas je poznat i popis nekoliko pisaca čija je djela Paltašić izdao. To su: Catullus, Paulus de Meddelburg, Bartolus de Saxoferrato, Nicolaus Salicetus, Burlaeus Gualt, Vergilius, Johannes Portelins, Ovidius, Juvenalis, Cicero, Terenntius, Johannes Marchesinus, Antonius, Albertus de Saxonia, Jacobus de Voragine, Alexander de Villa dei, Nammotrectus, Diodorus Siculus, Victor Aurelius, Gallius Aulus.

Paltašić je bio veliki rodoljub. U djelima koja je štampao stalno ističe da je rodom iz Kotora. Obično se potpisivao kao »Andrea cataresez de paltascichis«. To je činio kao i ostali crnogorski štampari. Sveštenik Makarije, koji je »rukodelisao« cirilске knjige Crnojevića štampanije, potpisuje se kao „Макарије от Чрније Гори“. Inok Pahomije u štampanim knjigama od 1519. do 1521. godine naznačuje da je iz Crne Gore, sa Rijeke: „от Црњије Гори, от Реке“. A u predgovorima i pogovorima svojih ciriličkih knjiga, takođe štampanih u Veneciji, Božidar Vuković bilježi da je iz Đurića kod Podgorice („Подгоричанин от Ђурик“).

²⁰ Vidi o tome članke: *Crnogorska književnost i Pregled crnogorske dramske književnosti u knjizi Krugovi Sretena Perovića, Obod, Cetinje 1978, 227—246 i 247—283*; Dr Radoslav Rotković, *Prezgled crnogorske literature*. Od naјstarijih vremena do 1918. Стварање, бр. 4, Титоград 1979, 587—654; Dr Bojislav Nikčević, *Периодизација стварне црногорске књижевности*, 281—304, i Radoslav Rotković, *Ustnena i Pisana književnost u Enciklopediji Jugoslavije*, 3, Crn — Đ, 128—133.

²¹ Radoslav Rotković, *Pisana književnost, Enciklopedija Jugoslavije*, 3, Crn — Đ, 129.

U toku januara 1985. godine dr Jevto M. Milović došao je do popisa inkunabula Andrije Paltašića iz druge polovine XV stoljeća, koje čine sastavni dio Njemačke državne biblioteke (Deutsche Staatsbibliothek) u Istočnom Berlinu. Taj popis sadrži 41 inkunabulu. U stvari, dr Ursula Altmann, direktor Odjeljenja inkunabula (Inkunabelabteilung) Biblioteke, upozorila ga je na katalog u kojem su već bile popisane inkunabule Andrije Paltašića. Fotografisala je katalog i stavila ga Miloviću na raspolaganje. On ga je kao takvog u cjelini objavio.²²

Dr Dimitrije Boždanović, u okviru priprema Inventara ciriličkih rukopisa u Jugoslaviji prema projektu Odbora za istoriju književnosti SANU, godine 1977. pregledao je sve rukopisne knjige koje se čuvaju u manastiru Savini kod Herceg-Novog i sačinio sažeti *Inventar rukopisa manastira Savine*. Dejan Medaković, s pozivom na riječi Vojislava J. Đurića, tvrdi kako je sada sasvim izvjesno da su u manastirskom kompleksu crkvice sv. Save i Uspenja Bogorodice podignute sredinom XV vijeka i da obje „priпадaju najranijem i najjednostavnijem tipu verских građevina kakve su naјčešće dizali pravoslavni i katolički po gradovima i selima Jужног Primorja. Načinje ih je po Dubrovniku i okolini, po Boki Kotorskoj, u Cetinju i na padinama Rumiye“. Starost jedne od njih, crkvice Uspenja Bogorodice, potvrdile su i nedavno otkrivene freske gotskog stila koje je Đurić pripisao ko-

²² Dr Jevto M. Milović, *Popis inkunabula Kotoranina Andrije Paltašića*, Biблиографски vjesnik, br. 2, godina XIV, Četvrtac 1985, 239—258. Dr Radoslav Rotković, *Andrija Paltašić Kotoranin*, Pobjeda, Titograd 12. IV 1986, 12, donosi podatak da je Andrija Paltašić u Rimu još 1471. godine objavio Ovidijeve Djela (Operet) kao Jacobi Andreas. Postoji ukazivanja na još neke podatke o Paltašićevoj izdavačkoj djelatnosti, dr Rotković, u vezi s Milovićevim člankom, ističe i zaključni sud: „Prema tome katolicički kartonii iz Državne biblioteke u Istočnom Berlinu mogu da posluže, ali samo uz veliki oprez i — radi neophodnih dopuna i исправки“ Dražen Budiša u knjizi *Počeci tiskarstva u evropskim naroda*, Kršćanska sadašnjost i Nacionalna i sveučilišna knjižnica, Zagreb 1984, 190—191, pod naslovom *Crna Gora i Srbija*, o crnogorskom štamparstvu govoriti tako kao da se Crnogorci u odnosu na Srbe nalaze u podređenom položaju, zapravo tako kao da je crnogorski narod postao od srpskoga naroda kao od svojega dalekog pretka. To se lijepe vidi iz ove njegove rečenice: «Srpske i crnogorske prve tiskane knjige nastavljaju bogatu tradiciju rukopisne knjige koja je kod Srba i Crnogoraca još dugu živjela i nakon uvođenja tiska» (190). Budiša najstarije crnogorsko ciriličko štamparstvo, u stvari, preko njihove pravoslavne vjere tretira kao zajedničko Srbima i Crnogorcima. Isto tako, i štamparsku djelatnost bokokotorskih stampara Andrije Paltašića i Jerolima Zagurovića izdvaja iz crnogorskog kulturnog konteksta i jedino na temelju njihove pripadnosti katoličanstvu neostimano uključuje u hrvatsko štamparstvo, premda u Bosni i na podosta i pravoslavnih hrišćana Budiša ispoljava i druge nedostatke u dijelu svoje knjige koji se tiže crnogorskih štamparija.

torskome slikaru Lovru Dobričeviću, umjetniku čije stvaralaštvo između 1448. i 1478. godine obilježava slikarstvo u Kotoru i Dubrovniku.²³

Dr Dimitrije Bogdanović je rukopise manastira Savine sredio po vrsti, odnosno sadržaju. U njegovom *Inventaru* na početno mjesto dolaze četvorojevangelja (2 knjige), zatim slijede oktoisi (3), službenici (2), trebnici (3), akatisnici, kanonici i irmologije (3), tipik (1), krmčija (1), hronograf (1), egzegetski i homiletički spisi svetih otaca (4), zbornici (8), poscbno apokrifni zbornici i molitvenici (4) i ostale manastirske knjige, pomenici i slične (5). U zbirci sada ima svega 37 rukopisa iz vremenskoga razdoblja od XIV do XVIII stoljeća. Izvjestan broj rukopisa naveden u ranijim popisima N. Ružičića i S. Nakićenovića nije mogao biti identificiran i pronađen u manastiru.

Obradom su obuhvaćeni samo neophodni elementi: naslovi, vrijeme, materijal, broj listova, dimenzije, stanje rukopisa, povez, pisar, jezička redakcija, pravopis i pismo, ornamentika, sadržaj i regesta zapisu. Bogdanović je kopirao i blizu stotinu vodenih znakova, koje je potom datirala Ljupka Vasiljev, viši kustos Arheografskog odjeljenja Narodne biblioteke Srbije u Beogradu. Dakle, datiranje rukopisa se zasniva na filigranološkoj analizi, mada su uzeti u obzir i drugi, istorijski i paleografsko-kodikološki momenti.

Primjera radi, navodeći rukopise hronološkim redom, dr D. Bogdanović u svome *Inventaru* pod broj 1. donosi Četvorojevangelje iz treće četvrtine XIV stoljeća sa sljedećim elementima: Papir, 216 l. 207 x 135 mm. Povez kožni, XIV stoljeća. Srpska redakcija, raški pravopis; ustav s elementima kancelarijskog pisma. Ornamentika skromna. Četvorojevangelje starijeg tipa, u mesecoslovu nema srpskih svetaca. Na 11. 211—212 zapis pisara, oštećen (Stari br. 128).

Pod br. 2. dolazi Četvorojevangelje iz oko 1375. godine, s umećima iz sredine XV i početka XVI stoljeća. Papir, 252 l. 265 x 195 mm. Konzerviran; povez nov, kožni. Srpska redakcija, raški pravopis; kaligrafski ustav. Male zastavice. Četvorojevangelje mlađeg tipa, sa Teofilaktovim predgovorima; u mesecoslovu srpski sveci. Zapis na 1. 251 o prilogu jevangelja vladici Simeonu (XVIII stoljeće).

Pod broj 3. slijedi Oktoih s kraja XV vijeka. Papir, 321 l. 195 x 143 mm. Konzerviran; povez nov kožni. Srpska redakcija, resavski pravopis; poluustav — više ruku. Ornamentike nema. Oktoih vaskrsni i sedmični. Zapis nema. Itd.²⁴ Bilo bi dobro kad bi i rukopisi ostalih crkava i manastira na teritoriji Boke Kotorske

²³ Јејан Медаковић, *Манастир Савина. Велика црква. Ризница. Рукописи*, Монографије б. Институт за историју уметности Филозофског факултета у Београду, Београд 1978. 11.

²⁴ Vidi: Димитрије Богдановић, *Инвентар рукописа манастира Савине*, исто, 89—96.

imali na ovakav način sačinjene inventare. U Bogdanovicevu *Inventaru rukopisa manastira Savine* jedino treba provjeriti da slučajno nema knjiga pisanih zetskom i jekavskom redakcijom.

Na teritoriji drevne Boke vjekovima su naporedo cirkulisale crkvene i gradanske knjige štampane latinicom i cirilicom. Takva njihova distribucija bila je uslovljena dvojnom konfesionalnošću njezinih stanovnika. Iako je to nasljeđe mnogo stradalo u čestim ratovima, seljenjima, elementarnim nepogodama i otuđivanjima, sve do našega doba sačuvali su se brojni podaci koji rječito govore o tome da je na toj teritoriji čak i do XIX stoljeća postojao začudjuće bogati knjižni fond različitog sadržaja i porijekla. Kao takav, on je neosporno predstavljao najveće tekovine ondašnje kulture i civilizacije. Ono što od njega danas imamo, samo su njegovi ostaci ostataka, a nije u dovoljnoj mjeri ni proučen, kataloški i bibliografski obrađen.

Istoričar stamparske djelatnosti i starog knjižnog fonda u Crnoj Gori dr Niko S. Martinović donosi podatak da je, sudeći prema dokumentaciji sačuvane kartoteke Franjevačke biblioteke u Kotoru, rađene prije prvoga svjetskog rata, ta biblioteka imala 101 latiničku inkunabulu (od kojih se poslije drugoga svjetskog rata sačuvalo svega 50) i takođe 101 kvazi-inkunabulu. Njezina najstarija štampana knjiga je *Super quartum sententrialum Petrija Lombardia* iz 1470 (?) i *Cremona Bartolomeos Hebur* iz 1473. godine. Većina knjiga iz iste biblioteke, štampanih do godine 1550, rađena je u Veneciji, premda ih ima i iz drugih evropskih štamparija. U njezinome knjižnom fondu nije notirana nijedna slovenska inkunabula. U Naučnoj biblioteci u Herceg-Novom, takođe po tvrđenju dra Niki S. Martinovića, postoji samo jedna inkunabula — *Vita poetae Horatiusa* (Venezia 1486). Posjeduje i 8 kvazi-inkunabula. Među njima se nalazi i *Evangelistarum Marka Marulića*, Splitanina (Colonae 1532). Ista biblioteka ima čak i prvo izdanje *Discorsa Galileja* (Firenca 1612).

Na Crnogorskem primorju većinom je cirkulisala latinska i talijanska knjiga, uglavnom u XV i XVI stoljeću, a docnije i knjige na našem jeziku takođe pisane latinicom. Prema sačuvanoj dokumentaciji sa tog područja, štampanu knjigu moguće je pratiti već od 1470. godine. One većinom potiču iz mletačkih štamparija, a zatim iz Kremone, Breše, Florencije i Rima. Od XVI do kraja XVIII stoljeća srijeću se knjige na raznim jezicima, pa i na našem, štampane latinicom u raznim evropskim štamparijama. Dr N. Martinović pominje kao karakterističnu činjenicu da na teritoriji Boke Kotorske, odakle je Andrija Jakovov Paltašić, nema nijedne inkunabule iz njegove štamparije, dok ih pored već spomenutih na teritoriji Hrvatske i Slovenije ima 17 primjeraka, a u Britanskom muzeju 20. Centralna narodna biblioteka SR Crne Gore »Đurđe Crnojević« sa Cetinja posjeduje samo inkunabulu *Noctium alticarum commentarii Aulija Gelija*, štampanu u štampariji A. Paltašića (Venezia

1477). Od ostalih starih latiničkih knjiga valja još spomenuti *Rimski ritual* na hrvatskome jeziku Isusovca Bartola Kašića s Paga (Rim 1640), koji posjeduje Naučna biblioteka u Herceg-Novom. U Državnom muzeju na Cetinju iz štamparije Jeronima Zagurovića iz godine 1569—1570. sačuvan je jedan *Psaltir*.

Širenje ciriličkih knjiga vjerskoga sadržaja po crkvama i manastirima, koji su se nalazili na mletačkoj i turskoj teritoriji, imalo je u prvome redu politički značaj. Cetinjska mitropolija kao njihov glavni distributer, budući da je posjedovala i jurisdikciju nad pravoslavnima u Boki Kotorskoj, takođe je u njih slala crkvene knjige. Iz jednoga zbornika Božidara Vukovića (1538. god.) koji je pripadao manastiru Duljevo u Primorju, a sada se čuva u manastiru Savini, vidi se da ga je vladika Danilo Petrović, preko popa Nikole Kostića, poslao Duljevu 1706. godine.

U početku su pravoslavne crkve i manastiri i u Boki snabdijevane ciriličkim knjigama štampanim u Crnojevića štampariji (1494—1496), potom u štampariji vojvode Božidara Vukovića, Podgoričanina (Mleci, 1520—1521. i 1536—1540) i Božidarova sina Vićenca Vukovića (Mleci, 1546—1561), koje su prethodile radu već spominjane štamparije Jeronima Zagurovića — Kotoranina (Mleci, 1569—1572) i Stefana Marinovića (Mleci i Skadar, 1561—1563). Tako se, na primjer, *Oktoih prvoglasnik* iz Crnojevića štamparije u jednome primjerku čuva u pravoslavnoj crkvi u Bijeloj. A *Službenik*, štampat u štampariji Božidara Vukovića 1519. godine, ima manastir Savina.

Nakon što su crnogorski štampari prestali s radom u zemljji i inostranstvu, i ciriličke knjige poput latiničkih počinju da pristižu iz drugih evropskih štamparija. Podosta ih dolazi iz Rusije i Ukrajine, naročito poslije uspostavljanja prvih političkih odnosa Crnogoraca s Rusima godine 1711. Ilustracije radi, iz kijevsko-pečarske štamparije s početka XVII stoljeća ima crkvenih knjiga i u manastiru Savini. Iz te štamparije u njoj se nalazi *Euhologion (Molitvoslov)* iz 1646. godine.

Ciriličke knjige pravoslavnim crkvama i manastirima u Boki Kotorskoj stizale su i posredstvom poklona. Takvi pokloni u knjigama Save Vladislavica iz 1711. godine, glavnoga savjetnika ruskog cara Petra Velikog, osobito su zapaženi u manastiru Savini. Grupi opozicije protiv Petra I Petrovića Njegoša, vezanoj za generala Zorića, pripadao je i grof Marko Ivelić, rodom iz Risna, koji je takođe živio u Rusiji. Na poklonjenim knjigama manastiru Banje u Risnu često se pominje njegovo ime. U tome manastiru iima preko 40 knjiga koje je on poklonio godine 1793. Na jednome mineju za avgust, štampatom u Moskvi 1788. godine, iz manastira Podlastva piše da je mnoge poklonio David Gavrilović Nerandžić godine 1793., koji je u stvari David Gavrilov Nerandžić, brat generala Simeona Zorića.

U pravoslavne crkve i manastire Boke Kotorske od kraja XVII stoljeća prodiru i svjetovne knjige. One su iz Rusije ili pak Rumunije uglavnom stizale preko crkve, iako se i u toj vozi nikada ne smiju prenebreći i politički uticaji. Na taj način i u Boku su dolazili talasi prosvjetе i kulture sve od vremena Petra Velikog. Stoga bi za istoriju pismenosti i školstva bilo veoma zanimljivo produbiti istraživanja cirkulisanja svjetovne knjige i u toj našoj regiji. Tako se u manastiru Savini nalazi jedan četvoroazbučni ruski bukvare s kraja XVIII stoljeća, koji se upotrebljavao i na njezinoj teritoriji. U crkvi sv. Nikole u Toploj kod Herceg-Novog takođe ima jedan ruski bukvare iz prvih dana vladavine Petra Velikog.

U biblioteci manastira Savine čuva se bukvare *Первое учение отроком* stampan u Vlaškoj, u Rumuniji, 1727. godine blagoslovom Mojsija Petrovića. Taj bukvare je pisan cirilicom i starim srpskim jezikom na jednoj strani, a na drugoj strani vlaškim jezikom. Na njemu ima zapisa iz 1728., 1730., 1731., 1747. godine itd. Po tome se i vidi da je upotrebljavao na našoj teritoriji. S obzirom na to da u vlaškom jeziku postoji slovo *у*, smatra se kako nije isključeno da je to slovo prije stiglo tim putem u naše stare spomenike nego preko Turaka. Iz rimničke štamparije cirkullsala je na našoj teritoriji i prva srpska gramatika poznata kao *Граматика в пользу и употреблении отроков сербских желающих основателного научения славенского диалекта*, stampana u Vlaškoj, u Rumuniji (Rimnik 1755). Jedan se njezin primjerak nalazi i u Naučnoj biblioteci u Herceg-Novom.

U drugoj polovini XVIII i prvoj polovini XIX stoljeća u bibliotekama glavnih crnogorskih crkava i manastira (Cetinjskog, Savine i dr.) mogu se sresti razni udžbenici, stampani u Veneciji, Beču, Pešti i ostalim kulturnim centrima, u kojima su postojale različite štamparije. Naporedо sa školskom literaturom prodirala je i naučna i zabavna knjiga iz Rusije, Pešte, Venecije, Beča i drugih centara. Zapaža se da već od druge polovine XVII stoljeća osobito stiže do nas čak i stampane knjige Ruske akademije nauka. U manastiru Savini nalaze se skripta predavanja iz retorike Mihaila Lomonosova, tj. *Retorika* pisana godine 1748.

Potrebno je malo pobliže prikazati stari knjižni fond i prema najstarijim crkvenim i svjetovnim bibliotekama na području Boke Kotorske.

Da li je biblioteka manastira Savine osnovana kad i sam manastir još uvijek nije utvrđeno. Iako je i ta biblioteka stradala, u svojim fondovima, osim već spomenutih i nespomenutih inventarisanih rukopisa, ima i dragocjene stampane knjige — prvih i drugih preko 200 do prve polovine XIX vijeka. Neki proučavaoci stare i rijetke knjige drže da je u savinskoj biblioteci najvrednija *Krničija*, jedini njezin potpuni rukopisni primjerak iz davne prošlosti. Smatra se vrlo zanimljivom i njezina rukopisna knjiga *Lestvica*. Pored ostalog, u njoj ima i astronomskih podataka o pomračenju

sunca, grafički predstavljenih, pri čemu se mjesec u svojoj putanji nalazi između zemlje i sunca. Posebno je vrijedan civilni dio savinske biblioteke. U njemu se čak i danas čuvaju djela francuskih klasičista i enciklopedista: Rusoa iz 1792. Monteskjea iz 1759. pa Voltera iz 1780, Rasina iz 1759. i drugih pisaca. U istoj biblioteci nalaze se i književni proizvodi starih srpskih književnika: Zaharija Orfelina, Pavla Solarića, Dositeja Obradovića, Jovana i Vikentija Rajića itd.

Naučna biblioteka u Herceg-Novom formirana je poslije oslobođenja od ostataka hercegnovskih privatnih biblioteka Spira Poznanovića, Toma Popovića, Nikole Đonovića i biblioteke Srpske zekladne morcplovne škole u Srbini kraj Herceg-Novog. Još je 1963. godine brojila preko 30 000 knjiga i časopisa. Od toga broja čak je 299 naslova na francuskom jeziku za period od XVII do prve polovine XIX stoljeća, 462 na talijanskom od XVI do prve polovine XIX stoljeća, 91 na latinskom od XV do XIX stoljeća, 22 na njemačkom od XVI do XIX stoljeća, 8 na ruskom iz prve polovine XIX stoljeća i 88 na našem jeziku od XVII do prve polovine XIX stoljeća. Njezina najstarija knjiga je *Carmina Oratiusa Flaciusa* (Venecia 1486). Među stare i rijetke knjige ove biblioteke, između ostalih, ubraja se *Historija del Magnanimo e valorozo signore Giorgio Castrioto* (Venezia 1568), *Kristiada* Junija Palmotića (Rim 1670) i druge. Posebno treba istaći da hercegnovska Naučna biblioteka posjeduje komplet od sedam knjiga *Illyrici sacri* Danijela Farlatija (Venecia 1751, 1753, 1765, 1769, 1775, 1800. i 1817). Knjige koje imaju iz svih oblasti ljudskoga saznanja.

Biblioteku bivše eparhije bokokotorske formirao je episkop Gerasim Petranović (1820—1906). U Kotor je došao godine 1873. na položaj bokokotorskoga episkopa i u njemu je ostao do smrti. Od njegove biblioteke je sačuvano samo nekoliko stotina primjeraka koji se i nakon drugoga svjetskog rata čuvaju u kotorskom parohijalnom domu. Vjeruje se da je Petranović u njemu zatekao i određeni broj knjiga. Najstarije knjige iz ove biblioteke datiraju iz XVIII vijeka. Ona je osobito interesantna za istraživače iz oblasti slavistike i još uže, jugoslavistike, jer ima dobar dio prvih izdanja Vuka Stefanovića Karadžića, Đura Daničića, Matije Bana, Božidara Petranovića, Milorada Medakovića, Simeona Milutinovića Sarajlije (npr. *Pjevanju cernogorsku i hercegovačku*, Lajpcig 1847), Anastasija Stojkovića, Avrama Mrazovica (*Rukovodstvo k polskomu i domaćemu stvaranju*, Budim 1822), Aleksandra Hiljerdinga, Jurija Venelina i prva izdanja *Slobodijade* (1835), *Luče mikrakozma* (1845), *Ogledala srpskog* (1846) i *Gorskog vijenca* (1847) Petra II Petrovića Njegoša.

U biblioteci manastira Banje u Kotoru sačuvani su ostaci stare crkvene knjižnice i privatne biblioteke njegovoga upravitelja Dionisija Mikovića, koji se bavio istorijom i crkvenom književnošću. Crkvene knjige u njoj mahom datiraju od XVII stoljeća. Većinom potiču iz moskovske i kijevsko-pečarske štamparije. Manastir Ba-

nju, kao i crkvu u samom Risanu, pomagao je savjetnik cara Petra Velikog, grof Sava Vladislavić, a krajem XVIII vijeka i ruski general Ivelić. Ovaj manastir je u toku posljednjega rata stradao od njemačkog okupatora za vrijeme borbi prilikom oslobođenja Risanu 1944. godine, ali njegove knjige i knjige risanske crkve stradale su i od nesavjesnih posjetilaca. U biblioteci manastira Banje gotovo nijedna starija knjiga neima naslovne i završne strane. Nešto je bolja situacija sa knjižnim fondom u risanskoj crkvi. U njoj se, pored ostalih, nalazi *Pentikostar* (štampani u Moskvi 1680), *Vijenac Hristov* (izdat u Kijevsko-pećarskoj lavri 1688), *Margarit Jovana Zlatoustog* i *Psaltir* (štampani u Moskvi 1697. i 1698) i dr. Prema ostacima knjižnoga fonda manastira Banje, vidi se da je i on dobio izdanja rumunskih ciriličkih štamparija. Takođe se zapaža da je manastir primao izdanja Vuka Karadžića, Pavla Solarića, Platona Atanackovića i drugih pisaca.

U biblioteci pravoslavne crkve u Bijeloj pored *Oktoih prvo-glasnika* iz Crnojevića štamparije (Cetinje 1494), još se čuva *Oktoih* B. Vukovića (Venecia 1537) i *Liturgijar*, za koji se pretpostavlja da ga je stampao Božidar Goraždanin. I ova crkva je, preko knjiga, imala kontakt s rumunskim štamparijama, jer se u njoj nalazi *Praznični minej* ili *Zbornik* (štampani u Sabeši, u Erdelju, 1580).

Na teritoriji Boke Kotorske postoje biblioteke i u katoličkim crkvama i samostanima: Franjevačka biblioteka u Kotoru, knjižnica Stolnoga kaptola u Kotoru, koja je godine 1963. brojila oko 5 000 knjiga, zatim ostaci privatne biblioteke Srećka Vučovića u Biskupskome uredu, pa ostaci biblioteke u katoličkoj crkvi sv. Nikole u Perastu i u crkvi na otočiću Gospe od Skrpjela blizu Perasta. Od svih njih za nauku je najznačajnija Franjevačka biblioteka u Kotoru, u kojoj je 1963. godine bilo oko 20 000 knjiga. Ovu biblioteku je osnovao katolički biskup Bizanti još u XVI stoljeću, a katalog su joj u prošlom stoljeću pravili Bonaventura Rode i povjesničar Josip Djelčić. Između ostalih književnih starina, u njoj se čuva i rukopis Gundulićeva *Osmana*, koji je pripadao kotorskome pjesniku Antonu Jakonji. Prema podacima austrijskoga istraživača Goldšmita iz 1914. godine, pored 101 inkunabule u osamdeset volumenima koje je posjedovala Franjevačka biblioteka, biblioteka Kaptola u Kotoru imala je 2 inkunabule.²⁵

Ovo su samo najuočeniji podaci o najznačajnijim bibliotekama i njihovim starim knjižnim fondovima na području Boke. Usljed nedostatka raspoloživog prostora, nijesam u mogućnosti da sačinim sličan prikaz i za preostale značajne bokeške biblioteke, kakve su, recimo, Biblioteka opštinsva risanskog (1835), Slavjanska čitaonica u Kotoru (1840), Srpska čitaonica u Budvi (1864) i knjižnice katoličkih i pravoslavnih crkava i manastira u Budvi i drugdje.

²⁵ Dr. Niko C. Martinović, *Стари књижни фонд у Црној Гори*, Стариц Црне Горе, I, Цетиње 1963, 7—21.

Na temelju svega izloženog, sa sigurnošću se može zaključiti da oblast Boka, u pogledu sačuvanih i još od IX vijeka naslijednih književnih starina, zaista predstavlja naše najznačajnije područje. U njoj su u toj dugo prošlosti nastali određeni znameniti spomenici pismenosli i stare književnosti koji i danas spadaju u izvanredno kulturno nasljeđe. Dovoljno je samo spomenuti veličanstveno *Miroslavljevo jevangelje* s raskošnim likovnim reljeffom trajne Ijepote i univerzalnoga umjetničkog značaja i karaktera. Budući da je ta naša granična primorska regija neprestano kroz istoriju kontaktirala i komunicirala i sa Istokom i sa Zapadom, u nju su stizale i mnoge vrijedne književne tvorevine iz drugih nacionalnih literatura i kultura, pa čak i velika djela iz opšte ili svjetske književnosti i brojne stare i rijetke knjige iz svih oblasti znanja. Za uzvrat, i njezini ljudi su druge narode i sredine kulturno oplođavali, oplemenjivali i uzdizali. O tome svjedoči primjer prvoga jugoslovenskog štampara Andrije Paltašića, Kotoranina, i dostignuća niza drugih književnih poslenika i umjetnika. Svi ti kulturno-istorijski spomenici kao proizvodi ljudskoga duha imaju izrazitu turističku funkciju. Zato ih je kao takve bilo potrebno identifikovati i valorizovati i sa toga stanovišta. A njihovu dalju stručnu ponudu, tj. sistematizaciju i klasifikaciju i konačnu prezentaciju posjetiocima, treba da obave turizmolozzi i ostali stručnjaci. U našoj turističkoj ponudi, oni snažno privlače njihovu pažnju ne samo zbog velike starine i rijetkosti istih kao važnih pisanih kulturno-istorijskih spomenika nego i svojim likovno-grafičkim rješenjima, tj. nerijetko i veličanstvenim likovno-umjetničkim dostignućima poput inicijala i minijatura *Miroslavljeva jevangelja*. Sve je to turistima moguće pokazati u vidu trajnih ili povremenih izložbi, muzejskih postavki i na druge načine u riznicama crkava i manastira, u narodnim bibliotekama i ostalim tipovima knjižnica, muzejima i drugim ustanovama kulture. Ako sam ovim radom odista uspio da ih valjano markiram i vrednujem sa stanovišta spomenutih nauka koje su dosta daleke turizmolozima, on će im posigurno biti od koristi u njihovim daljim naporima da što prije dođu do radoznalih posjetilaca. U svemu tome se istovremeno ostvaruje i značajna saradnja odgovarajućih raznorodnih društvenih disciplina u plemenitim poslovima na širokom polju otkrivanja i prezentacije humanih kulturnih sadržaja.

Summary

LITERARY ANTIQUITIES OF THE BAY OF KOTOR AND THE FEASIBILITIES OF THEIR EVALUATION

Vojislav P. NIKČEVIC

This paper deals with the relics of ancient literacy and literature mainly the antique manuscripts, incunabula and antique printed books or rare books produced by the people of the Bay of Kotor in the Bay, or abroad, in their mother tongue, or foreign languages, Latin, Italian, French and the others. All of them are followed from the 9th century, that is the time from which the cult of St. Tripun (St. Triphon) originates and connected with it the *Andriacijeva povelja* (the Charter of Andriacius) in Latin language and alphabet. Kotor is pointed out as the place of main literary activity in Montenegro during the period of Zeta and it is treated as the place where the copy of the oldest preserved Cyrillic book, that splendid relic of Montenegrin and Serbian culture *Miroslavljevo jevanđelje* (the Gospel of Miroslav) was made; it is also supposed that it was the place of origin of the preserved text of the Glagolitic *Marijinsko jevanđelje* (the Gospel of Marija) also from the end of the 12th century and the Cyrillic *Ilovicka krmcija* (Church Law Code) dating from 1262 and some other Glagolitic and Cyrillic relics. Attention is also paid to the incunabula by Andrija Paltasic of Kotor the first Yugoslav printer who worked in Venice from 1476 to 1499; then also to the manuscripts of the Monastery Savina near Herceg-Novi and to old and rare books kept in the most important libraries in the area of the Bay of Kotor.

The paper also treats those valuable relics of literary and old literature which may be found in the region of the Bay and that were produced by the members of other cultures and the outstanding literary collections of general or world literature. All of the mentioned, as well as the former cultural heritage, is mainly synthetically treated primarily from the point of view of literary history, philology and linguistics. Any further specialized treatment, systematization and classification is left to the other experts, the ones specialized in tourism, libraries and museums.